

CULEMBORGSE 'VOETNOTEN'

Heilige Huisjes

*Een wandeling door Culemborgs
religieus verleden*

COLOFON

Culemborgse Voetnoten,
nummer 63
ISSN: 0929-1334
mei 2018
Een uitgave van het
'Genootschap A.W.K. Voet
van Oudheusden'
Opgericht 14 oktober 1937

Redactie

Jaap Borggreve
Michiel Bugter
Yvonne Jakobs
Kees van de Vate
Marjolijn de Winter

Redactieadres

Michiel Bugter
Spoorstraat 34
4101 XK Culemborg
E-mail: bugter@voetvanoud-
heusden.nl

Bijdragen kunnen per e-mail
worden gezonden naar de redac-
tie. Auteurs wordt verzocht zich
te houden aan de redactionele
richtlijnen, die te lezen zijn op de
website van het Genootschap.

Vormgeving en grafische productie
Studio Bassa, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Ben Holtkamp
Jacobsvicarie 18
4105 CT Culemborg
E-mail: secretaris@voetvanoud-
heusden.nl
Website: www.voetvanoudheus-
den.nl

Bankrekening

NL90 INGB 0005 023 582 t.n.v.
Genootschap A.W.K. Voet van
Oudheusden.
De contributie bedraagt € 17,50
per jaar. Een (vrijwillige) extra
bijdrage stelt het bestuur
bijzonder op prijs.

Redactioneel

OP SINT NICOLAASDAG (6 december) van het jaar
1318 ontvingen de inwoners van Culemborg
stadsrechten van heer Johan van Bosinchem.

Anno Domini 2018 is daarom een kroonjaar voor Culemborg: de stad heeft die rechten dan 700 jaar! *Culemborg 700* wordt in 2018 met vele activiteiten gevierd, onder meer met *Heilige Huisjes, een tijdpad door de oude stad*: een wandeling langs historische kerken en een moskee en langs andere sporen van religieus erfgoed waaraan Culemborg rijk is.

Bij de wandeling hoort een folder die summere informatie biedt. Ook zijn vóór de kerkelijke monumenten tegels met QR-codes geplaatst. Door die te scannen met een smartphone wordt een website met informatie over het kerkelijk monument geopend. Deze *Voetnoot* is bedoeld om wat meer historische achtergrond te geven bij de betrokken kerken en moskeeën. De tekst is geschreven door een schrijverscollectief vanuit de vijf kerken in de oude stad: de protestantse Grote of Barbarakerk, de rooms-katholieke parochiekerk H. Barbara, de oud-katholieke parochiekerk H. H. Barbara en Antonius, de evangelisch-lutherse kerk en de Nederlands Gereformeerde kerk in de voormalige synagoge. Voor een verdelende rechtvaardigheid is er een zesde deel aan toegevoegd waarin de geschiedenis van Culemborgse kerken en een moskee buiten de oude stad summier zijn beschreven.

De redactie heeft ervoor gekozen niet alleen de geschiedenis van een gebouw – een 'Heilig Huisje' – te laten beschrijven maar in kort bestek ook de karakteristiek en historie van de religieuze gemeenschap die in 2018 in het kerkgebouw huist – en dat soms al eeuwenlang doet.

In deze gesecculariseerde tijd zijn religie en kerk voor velen moeilijk in te leven. In het verleden nam religie in de levens van mensen echter een belangrijke plaats in.

De wandeling langs de Heilige Huisjes.

Het belang ervan voor de historie van Culemborg is daarom groot. Het *Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden* is zeer bij *Culemborg 700* betrokken, onder meer met deze *Voetnoot* die een korte kerkgeschiedenis van Culemborg wil zijn.

De Grote of Barbarakerk

Henk Kerssen

De Grote of Barbarakerk torent uit boven het middeleeuwse centrum van Culemborg.

HET CHRISTELIJK geloof ontstond aan het begin van onze jaartelling vanuit de joodse godsdienst. Dat gebeurde in een gebied dat Palestina heette. De nieuwe godsdienst is gebaseerd op de persoon van Jezus Christus, een rondtrekkende Joodse rabbi (wijsheidsleraar). Zijn verhaal is opgetekend in de evangeliën van de Bijbel. Hij riep met zijn leer en optreden weerstand op bij de Joodse leiders en de Romeinse bezetter veroordeelde hem tot de kruisdood. Zijn volgelingen geloofden dat hij na drie dagen opstond uit de dood. Zij beleden hem als ‘Verlosser’ en ‘Zoon van God’ op basis van oudtestamentische geschriften.

Het christelijke geloof verspreidde zich in de loop der eeuwen door het Romeinse rijk. Na de ondergang van het rijk werden West- en Noord-Europa door missionarissen als Willibrord en Bonifatius (opnieuw) gekerstend.

De kerk was verdeeld in bisdommen met aan het hoofd een bisschop. Daar weer boven stond een paus, de bisschop van Rome. De maatschappij en de wereldlijke overheden waren in de middeleeuwen christelijk. Toen Culemborg in 1318 stadsrechten kreeg, behoorde de bevolking dan ook tot de rooms-katholieke kerk met een bisschop in Utrecht. De wereldlijke heersers waren de heren van Beusichem die zich vanaf 1350 ‘heer van Culemborg’ gingen noemen. De onderlinge spanningen en conflicten tussen bisschop en heer hadden veel invloed op het leven in de jonge stad.

De Barbarakerk in de middeleeuwen

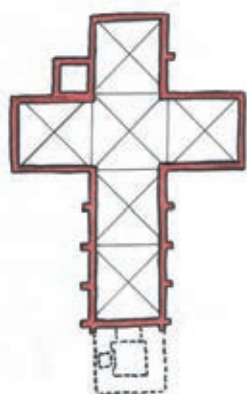
Achter de huizen van de Markt ligt al bijna 700 jaar een kerk die wij nu de ‘Grote’ of ‘Barbarakerk’ noemen. Met zijn vierkante toren is de kerk een markant punt in het hart van Culemborg.

De kerk zoals wij die nu kennen is ontstaan door het telkens verbouwen en uitbreiden van een eenvoudige kruiskerk (zie plattegrond 1) die is gebouwd op een plaats waar rond het einde van de dertiende eeuw een kapel stond. De moederkerk stond in Beusichem, maar na de groei van Culemborg en de bouw van een burcht werd de kerk in 1310 een zelfstandige parochiekerk. Toen in 1421 het Barbarakapittel werd gesticht (zie kadertekst *Barbara en Culemborg*), kreeg de kerk de status van kapittelkerk.

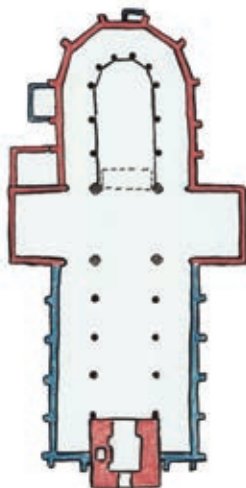
In de periode van 1400 tot 1450 is de kerk in verschillende fasen uitgebreid. Het koor met kooromgang is vóór 1408 tegen het oude en later verhoogde en verbrede schip gebouwd. Na de Stijn-Jan-Gerritszoonbrand, waarbij ook de Barbarakerk in vlammen opging, werd het schip in 1422 herbouwd in de huidige vorm maar met smallere zijbeuken en kortere transepten dan nu (zie plattegrond 2).

Tijdens het bewind van Vrouwe Elisabeth is de kerk uitgebreid met bredere zijbeuken (1515-1516), vergroting van de transepten (1525), de bouw van de ‘Librije’ (1525) en de sacristie (1545) (zie plattegrond 3). De grotere ruimte was nodig om onderdak te

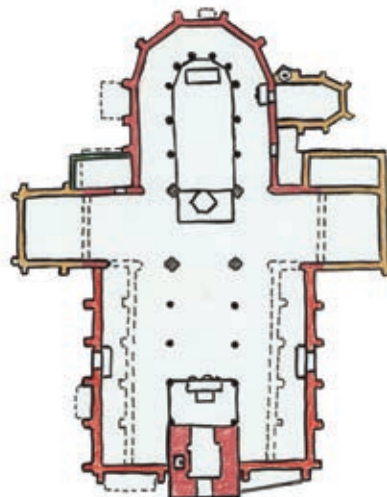
De ontwikkeling van de Grote of Barbarakerk, 1310-heden.

PLATTEGROND 1 1310
Eenvoudige kruiskerk

PLATTEGROND 2 1422-1516
Nieuw schip met smalle zijbeuken

PLATTEGROND 3 1545
Heden

bieden aan een groeiend aantal altaren voor diverse gilden en religieuze groepen ('vicarijen') die elk hun eigen altaar hadden. Rondom het koor en de zijbeuken werden meerdere kapellen aangebouwd. In het midden van de zestiende eeuw bereikte de kerk zo haar huidige vorm en omvang.

Elisabeth was de dochter van Jasper van Culemborg en Johanna van Bourgondië en haar regeerperiode viel samen met een bloeiperiode van de Habsburgse Nederlanden. In de periode van 1540 tot haar dood in 1555, toen zij op het kasteel van Culemborg woonde, heeft Elisabeth de kerk rijk begiftigd. Het interieur moet een kostbaar en kleurig geheel zijn geweest met de vele altaren, de gebrandschilderde ramen en een overvloedig beeldhouwd oksaal tussen het koor en het schip van de kerk. Er was een uitgebreide liturgie met verzorging van de kerkmuziek door de 'choralen' (koorzangers en leerlingen van de Latijnse school). Zij zongen 'Gregoriaans', de rooms-katholieke koormuziek, met ondersteuning door een klein orgel.

Barbara en Culemborg

De Heilige Barbara is een martelares die ongeveer 260 na Christus geboren zou zijn in het Romeinse rijk, in het huidige Turkije. Het christendom was in die tijd een van de vele godsdiensten in het enorme rijk en het gebeurde dat christenen op sommige plaatsen vervolgd werden. De legende van Barbara vertelt dat haar vader Dioscurus zijn beeldschone dochter opsloot in een toren om haar te beschermen tegen onwelkome huwelijkskandidaten en andere verkeerde invloeden. Toen Barbara het voor elkaar kreeg om in de toren een derde venster te laten maken om zo haar geloof in de Heilige Drie-eenheid (Vader, Zoon en Heilige Geest) uit te beelden, begreep vader dat zijn dochter zich had bekeerd tot het christendom. Dioscurus liet zijn dochter folteren om haar te dwingen haar geloof te verloochenen. Uiteindelijk onthoofdde Dioscurus haar eigenhandig, waarop hij onmiddellijk door de bliksem werd getroffen en het leven liet. Barbara's naamdag is op 4 december en ze wordt altijd afgebeeld met een toren. Zij is een van de veertien 'noodheiligen' die bescherming bieden tegen bliksem en plotselinge dood. Tevens is zij patrones van tunnelbouwers, van allen die met springstoffen omgaan en van veel meer beroepen. Barbara is patrones van Culemborg sinds heer Hubrecht III van Culemborg in 1421 een aan haar gewijd kapittel stichtte in de kerk van Culemborg die sindsdien Barbarakerk heet. Een kapittel is een geestelijk

*Beeld van de heilige
Barbara uit Mechelen,
circa 1525. Museum
Catharijneconvent,
Utrecht.*

bestuurscollege dat zorgde voor de eredienst, de muziek en het beheer van een kerk (of klooster). De naam is ontleend aan het gebruik om tijdens de bijeenkomsten altijd een kapittel (hoofdstuk) uit de Bijbel te lezen. De naam Barbara is ook overgegaan op de latere oud-katholieke parochiekerk H.H. Barbara en Antonius aan de Varkensmarkt en de rooms-katholieke H. Barbara aan de Markt. Haar beeltenis is in 1939 aangebracht in de Binnenpoort. Er zijn verder een Barbarapoli, een Barbaracantoor en een Barbara-festival in de stad. Kortom, haar naam leeft nog volop in Culemborg.

De Reformatie in Culemborg

Elisabeth was overtuigd katholiek en zeker aan het eind van haar leven was zij niet tolerant tegenover de opkomende Reformatie. Tijdens haar bewind werd in haar opdracht zelfs een ketter (Cornelis de Man) op het Voorburg in Culemborg verbrand. Na haar overlijden in 1555 volgde haar neef Floris van Pallandt haar op. Floris was oorspronkelijk katholiek maar werd calvinist (zie kadertekst *Graaf Floris en de beeldenstorm*). Onder landvoogd Alva werd de katholieke eredienst voor korte tijd hersteld. In de vernielde Barbarakerk werden weer missen opgedragen in een geïmproviseerd interieur.

Vanaf 1577 kregen de protestanten weer de overhand en in 1578 was de Reformatie in Culemborg een voldongen feit. De Barbarakerk was protestants (gereformeerd) geworden en de katholieken waren hun kerken kwijtgeraakt. De nieuwe kerk werd bestuurd door predikanten en een kerkenraad. De prediking geschiedde in het Nederlands, vanuit de Bijbel en de gereformeerde belijdenisgeschriften. In de kerk zijn nu nog naam-borden aanwezig met de namen van alle predikanten sinds de Reformatie.

In de kerkdiensten was geen ruimte voor kerkmuziek en het gebruik van orgels, alleen voor het zingen van de ‘berijmde’ psalmen, zonder orgelbegeleiding. Een voorzanger zong een psalmregel voor en de gemeente volgde, want het mocht volgens Calvijn niet om de muziek gaan maar om de inhoud. Later kwam er ruimte voor het gebruik van orgels ter ondersteuning van de gemeentezang en ook voor het ten gehore brengen van profane muziek.

Sinds het begin van de Reformatie zijn er drie grote orgels in de kerk aanwezig geweest. Het stadsbestuur, dat zich graag profileerde met een fraaie inrichting van de kerk als teken van welvaart, nam hiertoe het initiatief. De organisten waren in dienst van de stad Culemborg en het gebruik van het orgel was strak gereguleerd. Er mocht geen onwelvoeglijke of katholieke muziek klinken. In de winter nam de bevolking haar toevlucht tot de onverwarmde kerk voor beschutting en om naar de orgelbespelingen te luisteren.

Met stip de meest tumultueuze dagen in 700 jaar religiegeschiedenis van Culemborg zijn ongetwijfeld die van 14 tot 18 september 1566. Graaf Floris I van Pallandt deed in die dagen mee met de beeldenstorm in zijn 'eigen' Barbarakerk. De graaf "doopte de heilige hostie in de wijn en gaf deze aan zijn papegaai te eten", zoals kerkhistoricus Otto de Jong ons op basis van bronnen uit die tijd verhaalt. In het bijzijn van de graaf sloegen de beeldenbrekers alle altaren en het doopvont stuk. Ze vernielden de geschilderde ramen en de nieuwe sacramentskapel met het drieluk van Jan Deijs. Gewaden, missalen en relikwieën werden op een hoop gegooid en in brand gestoken. Het mooie, grote orgel van Jan Roose werd omvergetrokken en sloeg kapot tegen de grond. Er moet in die dagen in Culemborg een onschatbare hoeveelheid aan kostbare Middeleeuwse kunst verloren zijn

gegaan. Niet geheel ten onrechte heeft Floris er de bijnaam 'dolle graaf' aan over gehouden. Als gevolg van zijn optreden werd de graaf in 1568 door de 'Bloedraad' van landvoogd Alva veroordeeld tot eeuwige verbanning en verbeurdverklaring van al zijn bezit. Floris had het vonnis niet afgewacht en was in 1567 al naar zijn Duitse bezittingen uitgeweken. Het rooms-katholieke geloof werd in Culemborg in ere hersteld. De graaf keerde er pas in 1577 terug, toen de stad weer in protestantse handen gevallen was.

Zogenaamde 'monniksbeker' uit de tijd van de Reformatie. Dergelijke bekers zijn gemaakt om de spot te drijven met katholieke geestelijken. De beker is gevonden op het kasteel waar Floris van Pallandt resideerde. Zou de beker eigendom van de 'dolle graaf' geweest zijn? Zie ook de Voetnoot nummer 37 uit 2008 over deze bijzondere vondst (te vinden op www.voetvanoudheusden.nl/monniksbeker.php)

De Barbarakerk na de Reformatie

Onder Floris II (tussen 1598 en 1639) kende de stad een periode van welvaart met rijke gilden zoals dat van de zilversmeden. Er was veel aandacht voor de inrichting van de kerk.

Helaas ging in 1654 door bliksemingslag een groot deel van de kerk én het nieuwe Kiespenningorgel uit 1619 verloren. De kerk werd herbouwd en voorzien van een nieuw doophek, een nieuwe preekstoel, nieuwe herenbanken en koperen kronen. Er kwam

Het Verhofstadt-orgel zoals het heden ten dage nog in de Barbarakerk te zien is.

een klein draagbaar orgel. In 1719 werd dat vervangen door het nu nog aanwezige orgel, gebouwd door Matthijs Verhofstadt, een bekende orgelbouwer uit Gemert die vooral in de Noordelijke Nederlanden actief was.

In 1725 werd een nieuw gewelf aangebracht, vooral om het orgel beter te laten klinken. Een gedenkbord in het gewelf herinnert daar nog aan. Op de plaats van het vroegere hoofdaltaar staat de graftombe van Catharina van der Dussen uit 1746. Zij was met haar bezittingen naar de vrijstad Culemborg gevlucht om haar drankzuchtige man, de burgemeester van Dordrecht, die haar mishandelde, te ontlopen.

Na de Bataafse omwenteling in 1795 en de daaropvolgende Franse bezetting werden kerk en orgel eigendom van de kerkelijke gemeente. De toren bleef om strategische redenen eigendom van het stadsbestuur en dat is hij tot op heden. In de Franse tijd en de negentiende eeuw is het gebouw ernstig in verval geraakt.

Een slecht uitgevoerde restauratie in die

tijd leidde opnieuw tot achteruitgang. Om die restauratie te betalen had men nog wel de koperen plaat van het graf van Jasper en Johanna verkocht!

De Nederlandse Hervormde kerk

Koning Willem I bemoeide zich bijna overal mee, en ook met kerkelijke zaken. Zo vond hij dat de staatskerk van de Republiek, de ‘Nederduitse Gereformeerde Kerk’, bestuurlijk moest worden hervormd. Het *Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden* regelde in 1816 per ‘Koninklijk Besluit’ de organisatorische en financiële gang van zaken van de staatskerk die vanaf dat moment ‘Nederlandse Hervormde kerk’ zou heten. Dit ingrijpen van de overheid paste in de totstandkoming van de Nederlandse eenheidsstaat. Het

reglement ging alleen over de organisatie van de kerk, niet over het belijden. Het *Algemeen Reglement* kon niet voorkomen dat zich later in de negentiende eeuw ‘rechtzinnige’ gelovigen afscheidden van de kerk (zie kadertekst *Gereformeerd in veelvoud*).

In de negentiende eeuw kregen de kerkdiensten steeds meer een ‘vrijzinnig’ karakter. Een vrijzinnige gelooft op basis van eigen inzichten en voelt zich niet meer gebonden aan de kerkelijke dogma’s. Later kwam er ook ruimte voor de rechtzinnige stroming die zich wél verbonden voelde met de belijdenisgeschriften. In 1935 kwam er in Culemborg naast de vrijzinnige predikant ook een rechtzinnige. Er was toen sprake van twee aparte kerkelijke stromingen binnen de kerk. Zelfs jeugdwerk en vrouwenverenigingen waren strikt van elkaar gescheiden.

Tijdens de zeventiger en tachtiger jaren van de vorige eeuw is de gemeente geleidelijk toegroeid naar meer eenheid. Sinds 1992 is er één predikant voor de Barbaragemeente.

In de zestiger jaren kende de kerk een liturgische opleving. Er kwam ruimte voor creatieve bijdragen door gemeenteleden in de vorm van toneel en beeldende kunst. Sinds 1971 is er een cantor-organist actief in de Barbarakerk. Onder zijn leiding werd de kerkmuziek verder uitgebouwd. De ‘Barbaracantorij’ ondersteunt sindsdien de gemeentezang. Met een eigen begeleidingsorkest

wordt regelmatig in ochtend- en vesperdiensten kerkmuziek uit alle tijden uitgevoerd, zoals de *Johannes Passie* en de *Mattheus Passie*. Sinds 2000 is de kerk open voor evenementen ten behoeve van de hele Culemborgse gemeenschap zoals het jaarlijkse kerstconcert van ‘Pieter Aafjes’ en de ‘Barbarafestivals’ in 2016 en 2017.

Van 1964 tot 1968 vond een grote restauratie plaats waarbij kerkgebouw en orgel in de oude glorie werden hersteld. In de kooromgang werden toen bouwsporen van een vroeger orgelbalkon gevonden. Daar is een monumentaal koororgel geplaatst, oorspronkelijk afkomstig uit een katholieke schuilkerk. Veertig jaar

‘Grafmonument van Catharina Alida van der Dussen, in een kerk te Culemborg’, gravure uit 1843 door Gerrit Lamberts. Rijksmuseum, Amsterdam

*Optreden van het
Monteverdi kamerkoor
Utrecht in de Barbarakerk,
2007.*

later, van 2011 tot 2016, is er opnieuw groot onderhoud uitgevoerd waarbij de beide orgels weer grondig zijn gerestaureerd.

Kerkgangers, concertbezoekers, kunstkenners, orgelliefhebbers en stiltezoekers die op een zonnige dag de kerk betreden, worden getroffen door de ruimtewerking, de harmonie van vormen en kleuren van zacht witte muren, eikenhouten gewelven, het zeventiende-eeuwse meubilair en de beide monumentale orgels. In deze ruimte voelt men zich verbonden met eeuwenoude verhalen en klanken die generaties mensen al eeuwen hebben geïnspireerd.

In de Dekenije woonde tot 1578 de deken van het kapittel. Tegenwoordig is het een woonhuis.

De wandeling, van de Barbarakerk naar de oude synagoge ...

Bij het verlaten van de kerk ziet u aan de overkant van de straat de 'Dekenije'. De deken (overste) van het kapittel woonde in de Dekenije tot de Reformatie in 1578, toen de kerk definitief toeviel aan de protestanten. Rechts om de hoek staat de poort van het voormalige 'Aartsbisschoppelijk kleinseminarie'. Dat is een onderwijsinstelling die voorbereidt op de eigenlijke priesteropleiding in een (groot)seminarie. De poort geeft toegang tot het grote terrein waarop in 1856 het seminarie is gebouwd. Op de poort staat het wapen van bisschop Zwijsen, de eerste bisschop na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853.

Links van de poort staat de voormalige kapel van het seminarie, thans verbouwd tot appartementengebouw 'De Kapel'.

Op de plaats van het stadskantoor stond het in 1976 afgebrande seminariegebouw. Het terrein heette al voor de Reformatie 'de Papenhoek'. Hier stonden een katholieke schuilkerk met pastorie en een 'kloppenschooltje' (zie uitleg verderop bij de rooms-katholieke kerk). De wandeling komt nu over een grachtje aan op het Sint-Janskerkhof met daarop de voormalige synagoge.

De voormalige joodse synagoge

Hans Visser

HET JOODSE geloof komt voort uit het volk Israël dat voor onze jaartelling in het 'Heilige Land' woonde. Hun koningen (althans de Judese) zetelden in Jeruzalem en daar bouwden zij ook de tempel. Lang niet altijd waren de Joden zelfstandig: meestal zuchtten zij onder de overheersing van de grote wereldmachten van die tijd. De laatste grote opstand tegen de Romeinen liep slecht af voor het Joodse volk: in 70 na Christus werden Jeruzalem en de tempel verwoest. Meer en meer Joden vertrokken en zochten elders een nieuw bestaan. Op veel plaatsen in Europa werden zij in de Middeleeuwen en daarna vervolgd. In de Nederlandse Republiek heerste een betrekkelijk tolerant klimaat, dat Joden van elders aantrok.

De voormalige synagoge met de Hebreeuwse tekst bij de hoofdingang.

De Estherrol (links) en Thoramantel (rechts) uit de synagoge.

Een joods gebedshuis

In de loop van de achttiende eeuw vestigden zich Joodse gezinnen in Culemborg. Zij vormden daar de ‘Kille Koudesj Kuilenburg’, de Heilige Gemeente Kuilenburg (van Hebreeuws: *Kadoosj*, heilig, en *Kille*, gemeente). De Kille groeide eind negentiende eeuw tot zo’n 200 leden. Dit maakte een groter gebedshuis noodzakelijk. In 1868 werd daarom de huidige synagoge gebouwd. Daarvóór kwam de gemeenschap bijeen in een gebouw, de ‘Abdije’, dat vlak naast de huidige synagoge was gelegen. De Abdije werd verbouwd tot ‘mikwe’ (badhuis) en godsdienstschool.

De synagoge is in neogotische stijl gebouwd. Kenmerkend zijn de pinakels en spitsboogramen. Boven de hoofdingang is de Hebreeuwse tekst van *Jesaja 56:7* aangebracht die (vertaald) luidt: “Want mijn huis zal een bedehuis heten voor alle volken”. Links en rechts van de ingang zijn in de gevel twee gedenksteden ingemetseld.

In het interieur is nog altijd de nis zichtbaar waarin de Thora-rollen (de boeken van Mozes) werden opgeborgen. Volgens joods gebruik bevindt deze zich altijd tegen of in de muur die de richting van Jeruzalem aangeeft, dus aan de oostzijde. Aan de west-

zijde bevindt zich een galerij die speciaal bedoeld was voor de vrouwen van de gemeente. In het midden van de synagoge stond een verhoogd platform, de zogenaamde 'bima', van waaraf de synagogedienst werd geleid en waarop de Thora werd gelezen.

'Synagoge' is eigenlijk de ambtelijke naam waaronder het gebouw bekend stond bij de overheid en de joodse instanties. Onder Culemborgers was het gebouw bekend als de 'Jodenkerk'. De straat waaraan synagoge lag werd daarom al snel bekend als 'Jodenkerkstraat', de naam die hij nog altijd heeft. De Joden zelf spraken van hun 'sjoel' (Duits: *Schule*, school).

Hoewel de gemeente al sterk in omvang was afgenomen deed de Sjoel tot in de eerste oorlogsjaren dienst. Gedurende de bezetting werd het merendeel van de Joodse inwoners van Culemborg gedeporteerd en in de kampen om het leven gebracht. 'Struikelen' in het plaveisel voor de huizen herinneren nog aan de plaatsen in Culemborg waar zij ooit gewoond hebben. Een tiental Joden dook onder en overleefde de bezetting. De synagoge werd door de Duitsers als stal gebruikt. De Thoramantel en de Estherrollen werden door een omwonende gered en bevinden zich nu in het Elisabeth Weeshuis Museum.

Na de oorlog waren er slechts een tiental overlevenden zodat de gemeente moest worden opgeheven. Na korte tijd dienst te hebben gedaan als meubelfabriek werd het gebouw in 1949 verkocht en vervolgens op 1 juni 1950 als Gereformeerde kerk (vrijgemaakt) in gebruik genomen. Het gebouw is in 1982 geheel gerestaureerd.

De Nederlands Gereformeerde kerk

Hans Visser

DE REFORMATOR (hervormer) Calvijn (1509-1564) stond het in tegenstelling tot zijn voorganger Luther aan zijn volgelingen toe om zich tegen de overheid te verzetten. In de Nederlanden was dat de enige mogelijkheid voor de Reformatie om te overleven, omdat men hier niet, zoals in Duitsland, kon uitwijken naar een Duits land dat de Reformatie was toegegaan. In 1581 werd de koning van Spanje, Filips II, door de Staten met het *Plakkaat van Verlatinghe* afgezworen. De Reformatie in Nederland werd zodoende ‘calvinistisch’ (een betere term is ‘gereformeerd’). Kenmerkend hiervoor zijn de gereformeerde belijdenisgeschriften en een organisatie (‘kerkorde’) van samenwerkende zelfstandige gemeenten of kerken in een regionale ‘classis’ en een landelijke Generale Synode, bestaande uit afgevaardigden van de plaatselijke kerken. Het belangrijkste belijdenisgeschrift was de *Nederlandse geloofsbelijdenis*, in 1561 opgesteld door Guido de Brès, die dat later met de dood aan de strop moest bekopen. De gereformeerde kerkorde werd definitief vastgesteld op de Dordtse synode van 1618-1619.

Gereformeerd in veelvoud

De naam ‘gereformeerd’ slaat van oorsprong op de Zwitserse Reformatie met hervormers als Zwingli en later ook Calvijn. Deze reformatie breidde zich vanuit Genève vooral uit naar Frankrijk en vandaar ook naar de Nederlanden. *Réformé* (Frans) werd zo *gereformeerd* (Nederlands). De kerk die zich hier vormde, heette dan ook ‘Nederduitse Gereformeerde Kerk’. In de achttiende eeuw groeide een vrijere opvatting van de gereformeerde leer. Ook de kerkorde veranderde: in 1816 legde koning Willem I het *Algemene Reglement* aan de kerk op. Zij heette voortaan de ‘Nederlandse Hervormde Kerk’ en kwam onder een door de koning benoemd bestuur. In de loop van de negentiende eeuw werd op de oude naam ‘gereformeerd’ teruggegrepen door rechtzinnige gelovigen die de Hervormde kerk verlieten: in 1834 bij de

'Afscheiding' met ds. Hendrik de Cock uit Ulrum en in 1886 de 'Doleantie' onder Abraham Kuyper. Deze keerden terug tot de belijdenisgeschriften en de oude Dordtse kerkorde. Na de Afscheiding vormde zich maar moeizaam een kerkverband onder de uitgetreden gelovigen. Het belangrijkste verband kwam in 1869 door een fusie tot stand en noemde zich 'Christelijke Gereformeerde Kerk'. Die fuseerde in 1892 met de 'Nederduitse Gereformeerde Kerken' die uit de Doleantie voort waren gekomen. Samen gingen zij door als de 'Gereformeerde Kerken in Nederland'. Een aantal gemeenten bleef apart en vormden de huidige 'Christelijke Gereformeerde Kerken'. Uit Afscheiding en Doleantie is een waaier aan zich gereformeerd noemende kerken, gemeenten en vrije gemeenten voortgekomen. Daartoe behoort ook de Nederlands Gereformeerde kerk die thans in de voormalige synagoge huist.

De Nederlands Gereformeerde kerk in Culemborg

In 1887, een jaar na de Doleantie, scheidde zich ook in Culemborg een groep af van de Hervormde kerk en vormde een 'Nederduitse Gereformeerde kerk', die na een korte vrijage met de Christelijke Gereformeerde kerk vanaf 1892 verder ging als Gereformeerde Kerk (zie kader *Gereformeerd in veelvoud*).

In 1944 kwam het in de Gereformeerde Kerken opnieuw tot een breuk. De synode legde tijdens de Tweede Wereldoorlog een aantal theologische opvattingen over verbond en doop op aan de kerken. Een aantal kerken verzetten zich op grond van hun zelfstandigheid tegen deze beslissingen onder verwijzing naar artikel 31 van de Dordtse kerkorde en 'maakten zich vrij' van deze synodebesluiten. In 1944 ontstonden zo de 'Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)' met zo'n 100.000 leden. Eind 1945 vormde zich ook in Culemborg een kerk, die in 1950 de voormalige synagoge betrok.

Ook in de vrijgemaakte kerken ontstonden al spoedig spanningen die in 1966 en 1967 opnieuw tot een scheuring leidden. Het twistpunt betrof de samenwerking met andere kerken. Een meerderheid beschouwde de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) als 'enige ware kerk' en sloot samenwerking met andere uit. Opnieuw kwamen tal van kerken, die wél open stonden, buiten het kerkverband te staan. Dat gebeurde ook met de Culemborgse kerk. Deze kerken, die zo'n 30.000 kerkleden omvatten, vormden een nieuw kerkverband onder de naam 'Nederlands Gereformeerde Kerken'.

*Het interieur van de
voormalige synagoge
richting het oosten
(boven) en westen (onder).
Foto's: Paul van Galen,
Rijksdienst voor het
Cultureel Erfgoed.*

Wie terugkijkt op deze kerkgeschiedenis komt veel pijn en verdriet tegen. Kerkgrenzen liepen dwars door families heen, ook in Culemborg. Met recht kan men spreken van een repeterende breuk. Gelukkig is er ook herstel. In 2017 hebben de synodes van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) en de Nederlands Gereformeerde Kerken besloten om weer samen te gaan. In Culemborg werkt de Nederlands Gereformeerde kerk van harte samen met de andere christelijke kerken in de Raad van Kerken Culemborg.

Zicht op Culemborg door Pieter Jan van Liender uit 1756. Links de Sint-Janskerk.

De Nederlands Gereformeerde kerk wil een open, gastvrije, meelevende gemeenschap zijn met een Bijbelse verkondiging. In de diensten wordt gezongen uit het nieuwe protestantse *Liedboek* maar er klinken ook liederen uit de evangelische kring. Er is veel jeugd- en kinderwerk. De leden zetten zich vanuit hun geloof in voor de Culemborgse gemeenschap.

... van de synagoge naar de oud-katholieke kerk ...

De wandeling gaat nu eerst over het Sint-Janskerkhof. Hier stond in 1140 al een kerkje. Toen het kerkje te klein werd bouwde men in 1340 een nieuwe, grotere kerk, de Sint-Janskerk. Deze kerk behoorde aan de parochie van de Nieuwstad. Na de Reformatie in 1578 werd de kerk aan de protestanten gegeven. Die hadden aan de Barbarakerk genoeg en zo kwam de Sint-Janskerk al snel leeg te staan. Hij werd voor allerlei doelen gebruikt, zelfs als paardenstal. Het kerkhof bleef wel in gebruik. Zelfs toen de kerk begin negentiende eeuw werd afgebroken, bleef het kerkhof door groot gebrek aan begraafplaatsen in gebruik. Pas in 1868 werden aan de Achterweg nieuwe begraafplaatsen aangelegd.

De oud-katholieke kerk H. H. Barbara en Antonius

Jaap van Oort

ALS GEVOLG van de Reformatie kon de katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden steeds moeilijker functioneren. Toen in 1580 de aartsbisschop van Utrecht overleed, benoemde de paus geen opvolger maar stelde een ‘apostolisch vicaris’ aan. De Nederlandse kerkprovincie degradeerde daarmee tot missiegebied. Er bleven pastoors maar er werkten ook paters, voornamelijk Jezuïeten. De schuilkerk in de Papenhoek werd een paterskerk, die in de Nieuwstad bleef een pastoorskerk. Er groeiden theologische verschillen: op de pastoorskerk kreeg het jansenisme vat, een strenge visie van bisschop Jansenius van Ieperen op genade en de menselijke natuur, die niet door de Jezuïeten werd gedeeld. Toen bovendien het Utrechtse kapittel in 1723 zonder toestemming van de paus een nieuwe aartsbisschop liet inwijden, raakte een aantal parochies, waaronder de pastoorskerk in Culemborg, los van Rome en gingen de ‘Rooms-katholieken van de Oud-bisschoppelijke Clerezij van Utrecht’ (kortweg:

Katholieke schuilkerken

Nadat tijdens de Reformatie de protestanten in Nederland aan de macht waren gekomen en alle kerken hadden geconfisqueerd, moesten katholieken hun toevlucht nemen tot verborgen kerkjes, ‘schuilkerken’ genaamd. Zo’n schuilkerk mocht van buiten op geen enkele manier als kerk herkenbaar zijn. Sommige schuilkerken zijn bewaard gebleven, zoals ‘Ons’ Lieve Heer op Solder’ in Amsterdam. Een schuilkerk werd ook wel ‘statie’ genoemd.

Ook in Culemborg werden op vrij korte afstand van elkaar twee schuilkerken gebouwd: de eerste in 1624 bij het Sint-Janskerkhof, de tweede in 1628 in de Papenhoek. Beide zijn later afgebroken maar delen van hun interieur zijn terechtgekomen in de huidige rooms-katholieke en oud-katholieke parochiekerken.

Oud-katholieke kerk
en pastorie aan de
Varkensmarkt.

‘Clerezij’) heetten, die later de Oud-katholieke Kerk werd. De Clerezij noemde zich nog ‘rooms’ omdat zij aan de fictie van het primaat van de Paus bleef vasthouden, hoewel Rome haar voornamelijk met banvloeken bestookte.

De Culemborgse parochie

Rechts van de oud-katholieke kerk aan de Varkensmarkt staat de pastorie. Op de plaats van de blinde muur met het ronde venster (in het rechter gedeelte van de pastorie, niet zichtbaar op de foto) was vroeger de toegangspoort tot de schuilkerk (zie kader *Katholieke Schuilkerken*), die op de plaats stond waar nu de tuin ligt. De tuinmuur is nog een oorspronkelijke muur van de schuilkerk. Op de stadkaart van Perrenot van ca. 1760 staat de schuilkerk aangegeven als ‘Janseniste kerk’. ‘Jansenisten’ was in Culemborg de volksnaam en wellicht ook de scheldnaam van de toenmalige oud-katholieken.

Pas in 1795, bij de Bataafse Revolutie, herkreeg ook de Clerezij vrijheid van godsdienst en van eredienst. Toch duurde het tot 1836 voor zij aan de Varkensmarkt een nieuwe kerk konden bouwen. Het was de eerste katholieke kerk in Nederland sinds de Reformatie die gebouwd werd met een voorgevel aan de straatkant. Een toren was nog niet toegestaan. De oude schuilkerk werd afgebroken en de parochie ging in een nieuwe kerk een nieuwe tijd tegemoet.

Die nieuwe tijd kwam er pas écht in de tachtiger jaren van negentiende eeuw. In de rooms-katholieke kerk brak een stroming door die de Paus, de bisschop van Rome, steeds meer gezag in geloofszaken verleende en stelde dat de andere bisschoppen hun gezag aan hem ontlenden. Het 'Eerste Vaticaans Concilie' (1869-1870) sprak uit dat de Paus krachtens goddelijke bijstand onfeilbaar is in uitspraken van geloof en zeden die hij op officiële

*Een van de zestiende-
eeuwse gewaden mogelijk
afkomstig uit de Sint-
Janskerk.*

Het fraaie interieur van de oud-katholieke kerk.

wijze doet. Hiertegen kwam ernstig verzet, vooral in Duitssprekende landen. Er vormden zich zogenaamde oud-katholieke kerken, los van Rome, die teruggrepen op de traditie van de vroege kerk. Hun bisschopswijdingen ontleenden zij aan een bisschop van de Clerezij. In 1889 sloten de bisschoppen van de Duitse en Zwitserse oud-katholieke kerken met de Nederlandse bisschoppen van de Clerezij een samenwerkingsverband, de Unie van Utrecht, met een verklaring over het gezamenlijke geloof. Sinds die tijd is ook in Nederland de naam ‘oud-katholiek’ gangbaar geworden.

Daarna is geleidelijk het verschil met de rooms-katholieke kerk groter geworden. Vanaf 1910 werd de volkstaal in de liturgie ingevoerd, in 1922 werd het celibaat voor priesters afgeschaft en vanaf 1998 kwam de priesterwijding ook voor vrouwen open en ontvingen zowel homo- als heteroseksuele relaties de zegen.

In 1931 kwam een volledige wederzijdse erkenning met de Anglicaanse kerken tot stand en van het begin in 1968 af was de Oud-Katholieke Kerk lid van de Raad van Kerken in Nederland. De kerk vervult een brugfunctie in de oecumene.

Een van de 41 engeltjes in de kerk.

De liturgie van de vieringen is echter ‘katholiek’ gebleven, met wierook, kaarsen, kerkelijke kleding en de bediening van de heilige communie. Het kostbare kerkzilver en de fraaie kerkelijke gewaden zijn nog ten dele uit de oude schuilkerk afkomstig. Een compleet zestiende-eeuws verzameling gewaden (kazuifel, dalmatiek, tuniek en pluviale) is mogelijk nog gebruikt in de oude Sint-Janskerk. Een ‘lavabo-kan’ en dito schaal (voor de rituele handwassing) zijn tentoongesteld in het Museum Elisabeth Weeshuis.

De kerk aan de Varkensmarkt heeft een rijk interieur. De fraai gesneden preekstoel met de vier evangelisten is nog uit de oude schuilkerk afkomstig, evenals de communiebank die van veel snijwerk voorzien is. Op het altaar staat een tabernakel (een kastje waarin de heilige hostie bewaard wordt) van onbekende herkomst. Op de tabernakel prijkt een ivoren kruisbeeld uit het begin van de zeventiende eeuw. Het zou naar verluidt uit de Spaanse zilvervloot afkomstig zijn die door Piet Hein is beroofd! Links en rechts van het altaar staan aan de wand beelden van Jozef en Maria, langs de zijwanden beelden van de beide patroonheiligen Barbara en Antonius, en van andere heiligen. Achter in de kerk onder het orgel staat het doopvont en in een zijvertrek een vijftiende-eeuws kruisbeeld, dat restauratie behoeft. Aan de zijwand staat ook een oude, fraai vergulde tabernakel, mogelijk nog uit de oude Barbarakerk afkomstig. En door heel de ruimte van de kerk zijn overal engeltjes te ontdekken en voor wie het tellen wil: er staan er wel 41!

... van oud-katholiek naar rooms-katholiek ...

In de Binnenpoort ziet u aan de Marktzijde een nis met het beeldje van Sint Barbara, de patroonheilige van de stad.

De rooms-katholieke kerk H. Barbara

Ben Holtkamp

KATHOLIEKEN ZIJN er in Culemborg altijd geweest, al vóór 1318, het jaar dat Culemborg stadsrechten kreeg. In 1140 stonden er kerkjes in Lanxmeer en Paveien. Lang bleef het tamelijk rustig op het kerkelijke erf maar in de loop van de vijftiende eeuw groeide de kritiek op de misstanden die er waren. De pausen te Rome en de overige geestelijkheid leidden soms een exorbitant en luxe leventje. Het verplichte celibaat werd openlijk te grabbel gegooid. Begin zestiende eeuw barstte de bom. Reformatoren als Luther, Zwingli en Calvijn stelden de misstanden aan de kaak en brachten een nieuwe leer. Hoewel de rooms-katholieke kerk in het Concilie van Trente (1540-1563) in leer en leven hervormingen doorvoerde, was het te laat. Na de beeldenstorm in 1566 gingen veel plaatselijke kerken over tot de ‘nieuwe leer’. De katholieke erediensten werden verboden en de kerkgebouwen aan de protestanten gegeven. De pastoors die trouw bleven aan het oude geloof konden vertrekken. De Nederlanden werden vanaf die jaren door Rome beschouwd als missiegebied.

Katholiek na de Reformatie

Het zuidoostelijk gedeelte van de oude stad was in de volksmond bekend als de Papenhoek. Voor de Reformatie woonden daar enkele kanunniken van het Barbarakapittel. Na de Reformatie werd in de panden van deze kanunniken de ‘kloppenschool’ gehuisvest. Deze ‘klopjes’ – vrome, meestal ongehuwde vrouwen – dankten hun naam aan het ‘op de deur kloppen’ bij katholieke inwoners om te melden dat er een mis aanstaande was. Het moest allemaal in het geheim en zo bleef het een halve eeuw. Pas in 1624 en in 1628 kwamen er twee schuilkerken, een achter de Varkensmarkt en een in de Papenhoek (zie kadertekst *Katholieke schuilkerken*). Deze laatste werd door paters Jezuïeten bediend en de statie achter de Varkensmarkt door pastoors, door de apostolisch vicaris aangesteld.

Het katholicisme ging dus vanaf het einde van de zestiende eeuw ondergronds en zou dat wel twee eeuwen blijven. Het was overigens in de stad algemeen bekend dat er twee katholieke staties waren en een kloppenschool. Als men zich maar gedeisd hield, was dat geen probleem. Er heerste in Culemborg sinds graaf Floris II van Pallandt en ook in de protestantse Republiek een relatieve tolerantie: er was vrijheid van geweten en de overheid bemoeide zich niet met zaken van het hart. Er was echter geen vrijheid van godsdienst of eredienst. De kloppenschool stond hoog aangeschreven. Zelfs de lutherse graven van Waldeck, die in Culemborg de scepter zwaaiden, stuurden hun kinderen naar deze school!

Hernieuwde vrijheid

De Bataafse omwenteling in 1795 had als gevolg dat na twee eeuwen de katholieken hun geloof weer openlijk mochten uitoefenen. In het begin ging dat schuchter. De katholieken verscholen zich nog angstig in hun schuilkerken totdat in 1817 twee jezuïetenpaters, De Hasque en Wolff, als missionaris naar Culemborg kwamen. Toen kwam er nieuw élan. De paters lieten in 1817 een nieuwe parochiekerk bouwen en stichtten in 1818 het Aarts-

Het grote complex van het seminarie op een prentbriefkaart, begin twintigste eeuw.

*De rooms-katholieke
Barbarakerk uit 1886 aan
de Markt in Culemborg.*

bisschoppelijk Kleinseminarie. Aanvankelijk was het seminarie ondergebracht in de oude en verlaten panden van de kloppenschool. Kloppen waren immers na 1795 niet meer nodig. Pas later, in 1856, verrees het kolossale seminariegebouw dat in 1976 door een grote brand verwoest werd. Op dit seminarie werden priesters opgeleid voor de Nederlandse kerkprovincie. Het is hier gebleven tot 1935. Toen was het te klein geworden en verhuisde naar een nieuw en groter gebouw te Apeldoorn.

In de loop van de negentiende eeuw werd het katholieke volksdeel steeds zelfbewuster, zeker nadat in 1853 de bisschoppelijke hiërarchie werd hersteld. Er kwamen vijf bisdommen in ons land en Utrecht kreeg een aartsbisschop, Monseigneur Johannes Zwijsen. Zijn wapen prijkt op de poort naar het grote seminariegebouw dat al drie jaar later, in 1856, werd gebouwd. De rooms-katholieke kerk was weer opgestaan! Nederland was nu geen missiegebied meer

maar een zelfstandige kerkprovincie. Overal in het land werden nieuwe kerken gebouwd, de een nog mooier en groter dan de andere. In Culemborg werd de in 1817 gebouwde parochiekerk op den duur te klein. Aan de Markt verscheen een veel grotere neogotische kerk, ontworpen door architect Van Genk, die op 4 december 1886 in gebruik werd genomen. Een uitgebreide beschrijving van deze kerk is te vinden in *Voetnoot* 'Het nieuwe Roomsche rondom' (nummer 32 uit 2005, te vinden op www.voetvanoudheusden.nl/rkbarbara.php).

In 1937 kreeg het grote seminariegebouw andere bewoners. Nadat de seminaristen vertrokken waren kwamen er paters Augustijnen te wonen. Zij bevolkten twee zelfstandige conventen naast elkaar: één voor de zielzorg van de Barbaraparochie met ongeveer vijf paters en één voor het in 1946 opgerichte studiecentrum in het oude seminariegebouw met enkele tientallen paters.

Verzuiling en neergang

Eind negentiende eeuw brak in Nederland de tijd van de ‘verzuiling’ aan. De maatschappij bestond uit vier zuilen: de liberale, socialistische, protestants-christelijke en rooms-katholieke. Politiek, onderwijs, vakbonden en verenigingsleven waren volgens de zuilen gestructureerd. Bij de katholieken resulteerde dat uiteindelijk in het zogenaamde ‘rijke roomsche leven’. Kenmerken daarvan zijn onder andere een sterk ontwikkeld zelfbewustzijn en een grote sociale cohesie. De kerk, de bisschop en de pastoor wisten wat goed voor je was. Het eigen geweten speelde nauwelijks een rol.

Ook dit tijdstip keerde: Het rijke roomsche leven beleefde zijn hoogtepunt in de dertiger jaren van de twintigste eeuw. De Tweede Wereldoorlog markeerde het begin van het einde van dit verschijnsel. Mensen werden kritischer en namen niet alles meer voetstoots aan van de kerkleiding. De diensten werden minder frequent bezocht, priesters traden uit het ambt en parochianen lieten zich uitschrijven. Met het ‘Tweede Vaticaans Concilie’ (1962-1965) heeft de kerk getracht de secularisatie te stoppen maar dat kon het tij niet keren.

*De preekstoel uit 1911
uit het atelier van Pierre
Cuypers.*

Het grote seminariegebouw verloor in 1972 zijn geestelijke functie. De paters Augustijnen verkochten het aan een beleggingsmaatschappij die het verhuurde aan sociale academie ‘De Nijenburgh’. Het convent dat belast was met de zielzorg bleef tot 1996 actief. Inmiddels is de Barbaraparochie geen zelfstandige parochie meer maar een onderdeel (locatie) van de Suitbertusparochie, een parochieverband in de West-Betuwe, waar de plaatsen Tiel, Beesd, Gellicum, Geldermalsen, Buren, Maurik en Varik ook bij horen. In feite zijn dat alle parochies van het vroegere dekenaat Culemborg.

De Barbarakerk is momenteel te groot en te duur. Het parochiebestuur zoekt hier een oplossing voor. Een en ander betekent dat de huidige kerk als zodanig niet meer te handhaven is. Hoe

Interieur van de rooms-katholieke Barbarakerk.

de toekomst voor katholiek Culemborg er uit ziet, weet niemand. De secularisatie, die overal rondwaart, eist duidelijk zijn tol.

Viering en bezienswaardigheden

Dat neemt niet weg dat er ook nu nog elke zondag een viering is. Elke dag is de ‘Dagkapel’ open voor bezoekers die even stilte, meditatie en gebed zoeken. Daar is ook het indrukwekkende schilderij ‘de Genadestoel’ te zien, dat nog uit de oude statie komt en in 1628 geschilderd is door J. Cossiers, een leerling van Rubens. De kerk bezit nog meer opvallende inventarisstukken die de moeite waard zijn:

- De ‘Elisabethklok’, gegoten voor de voormalige Sint-Janskerk door Jan Tolhuis in 1555
- Het orgel uit 1861, gebouwd door Witte uit Utrecht voor de voormalige kerk van 1817
- Een tabernakel uit Antwerpen uit 1825, ook uit de voormalige kerk
- Kruiswegstaties uit 1897 van F. Loots uit Haarlem

*Het voormalig refugiehuis
naast de ingang van het
Elisabeth Weeshuis.*

- Gebrandschilderde ramen in de zijbeuken met de ‘Werken van Barmhartigheid’, door een onbekende glazenier
- De preekstoel uit 1911 uit het atelier van Cuypers, Roermond
- Een prachtige verzameling kerkzilver, te zien in het Elisabeth Weeshuis Museum

Protestanten leggen de nadruk op ‘Het Woord’. Hun diensten zijn sober. Katholieken staan te boek als ‘bourgondiërs’. Zij leggen van ouds nadruk op de sacramenten, met name de heilige mis, symbolen zoals kaarsenbranden, wierook, liturgische gewaden, koorzang, welluidende muziek, een kleurrijk kerkinterieur en een zekere hang naar het mystieke. Het is er nog allemaal in de rooms-katholieke kerk van de Heilige Barbara te Culemborg.

... van de rooms-katholieke naar de lutherse kerk ...

Lopend door de Herenstraat ziet u naast de poort van het Elisabeth Weeshuis Museum een groot wit gebouw. Daar was in de zestiende eeuw een ‘refugie’ (wijkplaats) gevestigd van de Norbertijnen (‘Witheren’) van de Abdij van Mariënwaerd. De kloosterlingen konden daar hun toevlucht nemen bij onlusten rond de abdij.

Het Elisabeth Weeshuis heeft een eigen kapel, bereikbaar via de voormalige jongensvleugel waar nu de bibliotheek in is gehuisvest.

In het museum hangt in de refter (eetzaal) het prachtige drieluik van de Culemborgse schilder Jan Deijs. Een eerder drieluik werd verwoest bij de beeldenstorm van 1566. Verder toont het museum ook het kerkzilver en andere kostbare religieuze voorwerpen uit de voormalige synagoge en de kerken van Culemborg.

Vervolg nu uw weg door de Herenstraat en u komt aan bij een klein kerkpleintje op een hoek van de Achterstraat. Daar staat de evangelisch-lutherse kerk.

De evangelisch-lutherse kerk

Marion van der Werf

IN DE late Middeleeuwen begon het tijdperk van de ‘Renaissance’, het eerst in Italië en later ook in de rest van Europa. Mensbeeld, kunst en architectuur veranderden diepgaand. Dichters als Petrarca en humanisten als Erasmus waren het nieuwe culturele gezicht van Europa. *Renaissance* betekent ‘wedergeboorte’. Men greep terug naar de bronnen: de Griekse en Romeinse beschaving. Voor het christelijke geloof herlas men de Bijbel en de kerkvaders. In Duitsland tekende de Augustijner monnik Luther in 1517 protest aan tegen de afaathandel en andere misstanden in de kerk. Hij herontdekte de genade en het geloof als wezenlijk voor de verlossing van de mens. Luther vertaalde de Bijbel uit de oorspronkelijke talen in het toenmalige Hoogduits. Zijn excommunicatie door Rome leidde tot de Reformatie die in vele Duitse landen gewelddadig werd onderdrukt. Het lutherse gedachtengoed bereikte ook de Nederlanden en in 1557 eveneens Culemborg, toen hier ‘ketterse’ lutherse geschriften werden aangetroffen. Een eigenlijke lutherse kerk ontstond hier pas met de komst, in 1640, van de lutherse graven van Waldeck, die hun eveneens lutherse personeel uit Duitsland meebrachten. In Culemborg is de lutherse kerk dus ontstaan als een migrantenkerk.

De Lutherse gemeente in Culemborg

Graaf Filips Theodoor van Waldeck-Pyrmont wilde voor zijn uit Duitsland meegebrachte lutherse personeel een predikant op het kasteel en stelde daarom in 1640 Johan Brandhoff aan. Lutheranen gingen ter kerke op het kasteel, in de hofkapel. Na Brandhoffs overlijden komt in 1667 Johann Valentin Kleinschmith naar Culemborg. Voor hem stelde graaf Georg Frederik van Waldeck in 1670 een woning met tuin beschikbaar. Deze lutherse pastorie lag aan het eind van de Slotstraat vlak tegen de kasteelgracht aan.

Voorbeeld van kerkzilver van de graven van Waldeck-Pyrmont uit 1643. Collectie Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg.

Het was Kleinschmith die het wel en wee van het rampjaar 1672 beleefde, toen de waterlinie het Franse leger heeft tegengehouden. Culemborg viel wél in hun handen. Franse troepen kwamen op het kasteel en hielden daar zo huis dat het voorgoed onbruikbaar werd. Graaf Georg Frederik was een vooraanstaand veldheer die onder andere na 1672 opperbevelhebber van het Staatse leger was. Kleinschmith, die zijn graaf als veldprediker diende, nam daartoe het avondmaalszilver van de kasteelgemeente mee. In een veld-

slag ging daardoor wel de avondmaalskelk verloren. Maar tot op de dag van vandaag heeft de lutherse gemeente nog altijd avondmaalszilver dat dateert vanaf het einde van de zestiende eeuw en tentoongesteld staat in het Elisabeth Weeshuis Museum.

Na het rampjaar besloot de graaf om de kapel van het Pietersgasthuis te verbouwen tot lutherse kerk. Het werd ingericht als een echte hofkapel en familieleden van de graaf schonken in 1677 glasvensters en kaarsenkronen. Later kwamen er een orgel en een luidklok. Die klok maakte hoorbaar welke vrijheid de lutheranen in Culemborg hadden want nergens in de Nederlandse Republiek was toen hun klokgelui toegestaan.

In 1720 verdween het hofleven uit Culemborg omdat het Graafschap verkocht werd aan de Staten van het Kwartier Nijmegen. De lutherse gemeente bleef echter bestaan. De gemeente voerde in de tweede helft van de achttiende eeuw onder invloed van de Verlichting een wat verstandelijke koers.

De negentiende eeuw

De Bataafse Revolutie (1795-1799) gaf aan alle gezindten gelijke rechten en wilde de herinnering aan een adellijk verleden uitwissen. Werden elders rouwborden (van hoogwaardigheidsbekleders) uit de kerken weggehaald om te worden vernietigd, in Culemborg eerbiedigde men hun afkomst: de gezant van Saksen kreeg begin 1798 deze borden om ze aan de wettige eigenaars in Waldeck en Saksen toe te sturen. Toen in 1809 koning Lodewijk Napoleon een telling van de godsdienstige gezindten

liet houden, waren er te Culemborg 118 lutheranen op 4265 inwoners. In de loop van de negentiende eeuw bloeide de gemeente wat op vanwege een rechtzinnige, belijdende prediking. Daardoor kon de gemeente een toevlucht vormen voor hervormden die het toenemend modernisme in hun kerk niet konden aanvaarden.

Tussen 1837 en 1839 verdween de oude Pietersgasthuiskapel, die in 1677 was verbouwd tot hofkapel en er werd in 1840 een nieuwe zaalkerk gebouwd, het huidige kerkgebouw. De omtrek van het oude koor is nog te zien aan de tegels op het kerkpleintje voor de ingang van de kerk. Het orgel kwam op de huidige plaats maar werd in 1896 vervangen door een Van Druten-orgel waarop de beelden van Ahasveros Müller uit de oorspronkelijke kapel nog te zien zijn. Ook de Bijbel, de lezenaar, de herenbanken (met sculpturen uit 1666 en 1667), het koorhek en de preekstoel stammen nog uit de hofkapel.

Preekstoel afkomstig uit de hofkapel, tegenwoordig in de Lutherse kerk.

Het exterieur

Buiten behield het houten koepeltorentje de luidklok uit 1686. De zwaan als windwijzer laat voorbijgangers zien dat het hier een lutherse kerk betreft. Alleen in Nederland hebben lutherse kerken een zwaan als windwijzer en dat verwijst naar de woorden die Johannes Huss, een voorloper van de Reformatie, in 1415 heeft uitgesproken voor hij op de brandstapel kwam wegens ketterij. “Ik ben een gans [noot: *Huss* betekent ‘gans’!] maar na mij zal een zwaan komen” en dat is als verwijzing naar Maarten Luther gezien.

Staande op het kerkpleintje is er nóg een kenmerk dat het hier een lutherse kerk betreft, namelijk de ‘Lutherrozen’ aan beide zijden boven de ingang. Een Lutherros is de samenvatting van Luthers theologie. In Luthers eigen woorden: “Het zwarte kruis in een rood hart is het symbool van de rechtvaardiging van de mens door het offer van Jezus Christus. Het hart

*De lutherse kerk
in Culemborg.*

De zwaan op het klokkentorentje van de lutherse kerk.

staat in een witte roos als teken dat het geloof vreugde, troost en vrede geeft. De roos staat weer in een hemelsblauw veld omdat die vreugde het begin is van de toekomstige hemelse vreugde. Om het veld is er ten slotte een gouden ring omdat de zaligheid in de hemel geen einde kent en kostbaarder is dan alle vreugde, zoals goud het edelste en kostbaarste erts is”.

Na rooms-katholieken vormen lutheranen wereldwijd de grootste christelijke traditie verenigd in een kerkgemeenschap. Ze hebben een klassiek christelijke (katholieke) liturgie en in navolging van kerkhervormer Maarten Luther leven ze in de overtuiging dat God uiteindelijk altijd genade geeft aan mensen. Ze leven in het heden en hopen op een toekomst waarin we een ‘hemel op aarde’ creëren. “Als ik wist dat morgen de wereld vergaat, plant ik vandaag een appelboompje”, zou Luther hebben gezegd.

Lutheranen zijn Protestanten

Het woord protestant is afgeleid van een Latijns woord dat ‘publiekelijk verklaren’ betekent. Dit verwijst naar een gebeurtenis tijdens de ‘Rijksdag van Spiers’ (1529). De Duitse lutherse vorsten verklaarden toen ten overstaan van de keizer dat ze de besluiten om de godsdienstvrijheid terug te

Lutherroos.

draaien niet zouden uitvoeren. Dit werd later bekend als het 'Protest van Spiers'.

De benaming 'protestant' werd vanaf dat moment de aanduiding van alle christenen die zijn voortgekomen uit de Reformatie.

In 2004 vond de grootste kerkhereniging in Nederland plaats. De Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden verenigde zich met de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland. Samen noemden zij zich de 'Protestantse Kerk in Nederland' (PKN).

De lutheranen zijn in deze kerk een minderheid. Daarom, en vanwege hun afwijkende traditie, vormen zij nog een aparte synode in het kerkverband.

Bij deze fusie was geen sprake van fusiedwang op plaatselijk niveau.

Mede daardoor is er in Culemborg nog altijd sprake een zelfstandige evangelisch-lutherse gemeente met haar kerkgebouw aan de Achterstraat.

... van de lutherse kerk terug naar de Barbarakerk.

Naast de lutherse kerk staat nog een deel van het Pietersgasthuis uit 1422. Door de Kattenstraat komt u in de Slotstraat en slaat u rechtsaf naar de Ridderstraat.

Op de hoek van de Ridderstraat en het Koestraatje staat de voormalige christelijke gereformeerde kerk. Het kerkje stamt uit 1868 maar toont op de voorgevel fier het jaartal 1834, het jaartal van de Afscheiding uit de toenmalige Nederlandse Hervormde Kerk. Het huisje ernaast is de voormalige kosterwoning. Beide zijn verbouwd tot appartementencomplex. Het huis Ridderstraat 8 is de voormalige gereformeerde pastorie. Achter de pastorie stond voorheen de in 1896 gebouwde gereformeerde kerk. Het kerkgebouw is in 1973 afgebroken, op het portaal na.

Verderop links staat het grote gebouw van het voormalige pensioonaat 'Mariakroon' van de vrouwencongregatie 'J.M.J.' (Jezus, Maria en Jozef). Ook dat is verbouwd tot kleine appartementen voor jongeren. Van het complex maakte een fraaie kapel deel uit die in 1980 is afgebroken. Aan de overzijde van het Mariakroon staat het gebouw van de voormalige rooms-katholieke meisjesschool 'St. Jozef', die ook door de zusters J.M.J. werd geleid. Sinds begin jaren tachtig is er de moskee voor de Marokkaanse gemeenschap in Culemborg gevestigd.

Heilige Huisjes in 't Veld

Kees van de Vate

DE ACHTTIENDE is niet alleen de eeuw van de rede en de Verlichting maar zeker ook de eeuw van de Barok, van het gevoel en de religieuze ervaring. De nadruk op het verstand en de leer had het hart koud gelaten. In 1727 componeert Bach zijn gevoelvolle *Matthäus Passion*. Uit Duitsland waaide het vrome 'piëtisme' over. In ons land ontstaat dan de 'Nadere Reformatie', een bevindelijke, 'zware' stroming onder de gereformeerde gelovigen, die zoeken naar Godservaring en tobben over de staat van hun ziel. Zij lezen 'oude schrijvers' als Schortinghuis die met zijn 'vijf nieten' ("ik wil niet, ik kan niet, ik weet niet, ik heb niet, ik deug niet") duidelijk wil maken dat de mens niets aan zijn eigen behoud kan bijdragen. Ook nu nog zijn er in Nederland vele 'zware' kerken en vrije gemeenten.

Het isolement van de bewoners van het omringende platteland was soms groot. Zeker bij wateroverlast in de winter waren de kerken nauwelijks bereikbaar. Dat gold rond Culemborg in elk geval voor het 'Culemborgse Veld' tegen de Diefdijk aan. Godsdienstoefeningen werden gehouden in schuren en 'bargjes' (hooibergen). Daar gingen 'oefenaars' voor en men las er preken

Christelijke school uit 1903. Hier begin de kerk in 't Veld.

van ‘oude schrijvers’ en andere voorgangers. Hier bloeide de bevindelijkheid, mede door het isolement. Het kerkje van de Filadelfiagemeente in het Culemborgse Veld is nog hieruit voortgekomen. Maar ook de Hervormde kerk had er een ‘dependance’, de ‘Kerk in ’t Veld’.

In de vorige eeuw zijn grote delen van het Veld volgebouwd met woonwijken zoals Culemborg-West en Terweijde, en met een industriegebied, ‘Pavijen’. Ook in die wijken zijn kerken gebouwd, Heilige Huisjes, die op zo’n manier vanuit de oude stad of van elders in het Culemborgse en Beusichemse Veld terecht gekomen zijn.

De Kerk in ’t Veld

Aan het eind van de Rietveldseweg komt de ‘Kerk in ’t Veld’ bijeen in het gebouwtje van de Wijkvereniging ’t Veld. In 1903 hadden twee freules van de adellijke familie van Verschuer (van Marienwaerdt, Beesd) een christelijke school gesticht voor de kinderen van de ‘Bradaal’ en het Culemborgse Veld. Het isolement van de mensen daar was eertijds groot. Kerk en school in Culemborg waren nauwelijks bereikbaar, vandaar dat in de school ook godsdienstoefeningen werden gehouden door de samenwerkende hervormde kerken van Beesd en Culemborg. Die eerste, stenen school is in 1965 buiten gebruik gesteld wegens de bouw van het viaduct over de toenmalige Rijksweg 26, de huidige A2. Thans huist er een garagebedrijf in.

Wijkgebouw In ’t Veld aan de Rietveldseweg.

Het onderwijs werd voorgezet in een houten noodschool aan de Rietveldseweg en de kerk verhuisde mee. De school is in 1981 opgeheven wegens gebrek aan leerlingen. Het gebouw doet nu dienst als wijkcentrum voor de omgeving. De familie Van Verschuier toont nog steeds, jaarlijks met Kerstfeest, haar belangstelling voor de Kerk in 't Veld, die zij nu meer dan een eeuw geleden heeft gesticht.

Het witte kerkje van de Filadelfiagemeente

Even terug aan de Rietveldseweg staat te midden van het weiland het oogstrelende 'witte kerkje' van de vrije 'Filadelfiagemeente op Hervormde grondslag'. Deze gemeente is in 1933 gesticht door broeder Jacobus den Hartog, maar het kerkje stamt uit 1995. De gemeente is ooit voortgekomen uit het werk van Theodorus van der Groe, een 'oude schrijver', predikant te Kralingen in de achttiende eeuw en boeteprediker. Van hem gaat het verhaal dat hij op de biddag van het jaar 1777 tijdens de predicatie in tranen uit-

Het Filadelfiakerkje, even buiten de bebouwde kom van Culemborg.

barstte over de afvalligheid van de toenmalige hervormde (gereformeerde) kerk en het Nederlandse volk en niet te bedaren was. De bevindelijke, vrije gemeente in de loop van de tijd in het Culemborgse veld uit de lezing van zijn geschriften voortgekomen gelooft op grond van *Jesaja* 6, vers 13, dat de hervormde kerk ooit tot de oude leer zal terugkeren en daarop “wacht de Filadelfiagemeente nog steeds”.

Twee gereformeerde Heilige huisjes

Wie eertijds de Ridderstraat betrad, vond daar wel zes kerken of kapellen van de Culemborgse christenheid. De straat is de bakermat van veel Culemborgs religieus leven, onlangs nog van een islamitische moskee. Twee kerken zijn er ‘uitgevlogen’ naar de buitenwijken van Culemborg.

De oudste ervan is de christelijke gereformeerde kerk (zie het kader *Gereformeerd in veelvoud*). De kerkgemeente is van een bevindelijk gereformeerde, rechtzinnige snit en is in 2007 buiten de

*De Open Hof in de wijk
Terweijde*

oude stad een nieuw leven begonnen in het kerkgebouw ‘De Ark’ aan de Prijsseweg in Culemborg-West.

De andere is de gereformeerde kerk. Sinds 1973 huist de kerkgemeente, nu de protestantse wijkgemeente ‘Open Hof’, in het gelijknamige gebouw aan de Beethovenlaan in de wijk Terweijde. In het nieuwe gebouw herinneren nog de rozetvormige ramen en de eerste steen aan het oude. Oorspronkelijk een streng gereformeerde gemeente, is zij nu onderdeel van de open Protestantse Kerk in Nederland (het samengaan van de hervormde, gereformeerde en lutherse kerken) en sinds 2011 wijkgemeente naast de oorspronkelijk hervormde Barbara-wijkgemeente.

Het Molukse kerkje

Het Molukse kerkje aan de Terweijdelaan staat er sinds 1965, sinds een groot aantal Zuid-Molukse gezinnen uit het woonoord Vught hun nieuwe woning in Culemborg vonden, in de wijk Terweijde. In 2015 vierden zij hun 50-jarig bestaan in Culemborg en een enorme foto ervan siert nog de gevel van het kerkgebouw. Over deze gemeenschap vertelt de *Voetnoot* ‘Molukkers aan de Lek’ (nummer 54 uit 2016, te vinden op www.voetvanoudheusden.nl/molukkers.php).

*Het ‘Molukse kerkje’
aan de Terweijdelaan.*

De Imami Azam Cami-moskee aan het begin van de Rietveldseweg.

Religieuze nieuwkomers

Er zijn ook religieuze nieuwkomers in Culemborg zoals Jehovah's getuigen, evangelische geloofsgemeenschappen en islamitische moskees. Meestal wisselen deze groepen nogal eens van onderkomen tot zij een eigen gebouw kunnen realiseren. Zo is er in 2011 een fraaie Turkse moskee verrezen, de 'Imami Azam Cami', aan het begin van de Rietveldseweg.

De Marokkaanse Takwa-moskee, nu nog in de voormalige Jozefschool aan de Ridderstraat, zal spoedig volgen naar de plaats van het voormalige zwembad. De 'Koninkrijkszaal' van de Jehovah's Getuigen bevindt zich aan de Otto van Reesweg. De evangelische gemeenten huizen anno 2017 nog op voorlopige adressen, de evangelische gemeente 'Ichthus' in de Koningin Julianaschool, de gemeente 'De Schuilplaats' in het Koningin Wilhelmina College en de pinkstergemeente 'Tikvah' op de Oude Vismarkt.

Kees van de Vate

IN HET voorgaande heeft u kennis kunnen maken met een veelheid van kerken en geloofsgemeenschappen. Dat kan staan voor een rijke veelvoud of voor een armoedige verdeeldheid. Gedurende een groot deel van de 700 jaar dat Culemborg als stad bestaat, stonden kerken inderdaad helaas vaak tegenover elkaar. De verhalen in deze *Voetnoot* leggen daar rijkelijk getuigenis van af. In de loop van de twintigste eeuw en vooral na de Tweede Wereldoorlog is alom het besef doorgedrongen dat dit de boodschap van de kerken ongeloofwaardig maakt. In 1948 is in Amsterdam de ‘Wereldraad van Kerken’ opgericht, in 1968 gevolgd door de Raad van Kerken in Nederland en in 1969 door de Raad van Kerken Culemborg. In deze Raad zijn de meeste van de kerken en geloofsgemeenschappen die in het voorgaande genoemd zijn, verenigd in het regelmatig gezamenlijk beleven van het christelijke geloof en in de dienst aan de Culemborgse gemeenschap.

Dankwoord

De redactie dankt van harte het schrijverscollectief, bestaande uit Marion van der Werf, Ben Holtkamp, Henk Kerksen, Jaap van Oort, en Hans Visser. De bijdragen uit *De Wandeling* zijn van de hand van Yvonne Jakobs-Lommers.

Literatuur

- P.J.W. Beltjes en P.W. Schipper, *Culemborg, beeld van een stad*, Culemborg 1988.
- Ineke Brasz, *De Kille van Kuilenburg*, Amsterdam 1984
- D. ten Broeke en B.A. Broerse, *100 jaar Gereformeerde Kerk Culemborg, 1887–1978*, Culemborg 1978.
- Otto J. de Jong, *De Reformatie in Culemborg*, Assen 1957.
- S. Lammers, *De Joodse graven aan de Achterweg*, Uitgave Voet van Oudheusden, Culemborg 2003.
- Ben Holtkamp, ‘Het nieuwe Roomsche rondom. De Sint-Barbarakerk te Culemborg’, in: *Culemborgse Voetnoten* 32 (2005).

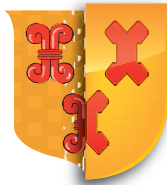
Gerard Witkamp, 'Vervreemding, een onderzoek naar de kerk-scheuring tussen de cleresie en hun kerkvolk in Culemborg in de periode 1680-1750', in: *Culemborgse Voetnoten* 34 (2006).
Yvonne Jakobs-Lommers, 'Sporen van religieus erfgoed', in: *Culemborgse Voetnoten* 41 (2010).
'Struikelstenen in Culemborg', *Culemborgse Voetnoten* 46 (2012).
Henk Kerssen, 'Zeshonderd jaar orgels in de Grote of Barbarakerk', in: *Culemborgse Voetnoten* 52 (2014).
'Molukkers aan de Lek' *Culemborgse Voetnoten* 54 (2015).
Bella Sangster, 'Het klooster Mariëncroon', in: *Culemborgse Voetnoten* 58 (2016).
Ben Holtkamp, 'De Waterstaatskerk', in: *Culemborgse Voetnoten* 58 (2016).

Alle afleveringen van de *Culemborgse Voetnoten* zijn terug te vinden op de website van het Genootschap, www.voetvanoudheusden.nl.

Illustratieverantwoording

Cobie Eigenraam, Culemborg: 9, 24, 29
Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg: 14, 15, 32
Yvonne Jakobs en Hans Lägers: 30
Henk Kerssen, Culemborg: 4
Garagebedrijf De Leeuw, Culemborg: 36
Monteverdi Kamerkoor, Utrecht: 11
Museum Catharijneconvent, Utrecht: 6
Oud-katholieke kerk Culemborg: 21, 22, 23
Rijksmuseum, Amsterdam: 10
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: 18
Stichting Kasteeltuyn Culemborg: 8
Kees van de Vate, Culemborg: 12, 38
Werkgroep 'Religie' van *Culemborg 700*: 2, 3, 13(r), 33, 34(l), 35, 39, 40
Wikimedia Commons: 13(l), 19, 26, 27, 28, 34(r), 41

CULEMBORG
700

1318 | 2018

Culemborgse Voetnoot 2018-63

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden